

ПОЛЬСЬКИЙ САРМАТИЗМ

З XVI ст. пов'язано послаблення Чехії й занепад Угорщини, саме до Польщі переходить роль найсильнішої держави Центральної Європи, що відіграла значну роль в опорі Османській імперії та держави, що здійснює активну східну політику. У Польщі визріває ідея сарматизму, прийняттям якої польське суспільство формувало свій менталітет і такі його аспекти, як політична й історична самосвідомість, заявляючи про своє особливе місце в системі європейських народів.

Уперше про сарматизм розпочав мову польський історик, дипломат і католицький ієрарх Ян Длугош (1415- 1480) [1, с. 156]. Сарматизм затверджував у польському суспільстві почуття гордості за своє історичне минуле й державний патріотизм. Закріпив поняття сарматизму як відбиття етнічної специфіки польського менталітету астролог Мацей (Матвій) Карпига з Мехова (1457-1523). Широку популярність одержав його трактат «Про дві Сарматії» (1517) [2]. Ця праця стала головним джерелом відомостей про Польщу й Східну Європу на Заході. Про його значення у формуванні національного польського менталітету свідчить той факт, що він витримав 14 видань в XVI ст.

Сарматизм як домінантна тенденція самосвідомості польської еліти формувався в епоху пізнього Ренесансу, у шляхетському середовищі на ґрунті особливого політико-правового статусу дворянського стану в суспільстві й державі. Основним положенням сарматизму став постулат про особливе походження польського народу, під яким розумілося тільки дворянство.

На відміну від інших країн центральноєвропейського регіону, де в цей період розвивалися буржуазно-капіталістичні відносини, у Польщі відбувалося подальше зміцнення й консервація феодально-кріпосницьких порядків. На початковому етапі це призвело до підйому економіки, розвитку росту міст, активізації торгівлі, а також до стрімкого й незначного за масштабами збагачення шляхти.

Ще на початковому етапі формування шляхетської догматичної доктрини сарматизму переважав мотив не спільності, а етнічної й станової винятковості, що припускав, що в шляхти особливе етнічне коріння — сарматське, а не слов'янське, як у «хлопів» і «бидла». Оскільки влада в Речі Посполитій належала шляхті, що обмежувало в правах короля й інші стани, це одержало вираження в поданні про дворянство як про політичний народ — демосі. Польська шляхта проголошувала себе спадкоємицею традицій античного демократизму так, як вона його розуміла, що, втім, не вступало в протиріччя із зобов'язанням збереження належності до католицизму.

У XVII ст. сарматизм загалом був прийнятий шляхтою за основу її станово-корпоративної ідеології і визначив унікальний характер польської знаті та її політичний статус у століття абсолютизму в Західній Європі. Під сарматизмом стали розуміти сукупність властивих польському шляхетському стану особливостей менталітету, які проявлялися у світогляді, образі й стилі життя, у побуті, певному типі культури й політичного поведіння. У пошуку історичних коренів шляхтичі почали виводити свої родоводи від древніх сарматів, які жили в II сторіччі в причорноморських степах. Без сарматського кореня шляхтич уважався несправжнім. Річ Посполита споконвічно була поліетнічною державою, у який

панування належало не тільки польським феодалам, але й литовським, білоруським, українським та іншим. Поступово ідея сарматизму одержала поширення й на їхніх землях. Утворився навіть своєрідний український сарматизм. Сарматизм як ідеологія шляхетської, магнатської Речі Посполитої визначив ментальні особливості польської знаті на відміну від західноєвропейської аристократії. Шляхта, «вогонь і залізо вільного лицарства», була станом воюючих панів. Щирий шляхтич краще вмере з голоду, але не знеславить себе фізичною працею, він відрізняється «гонором» і демонстративною хоробрістю. При цьому християнське братолюбство, смиренність і аскетизм у реальному житті їм були невідомі [3].

Після підписання в 1569 р. Люблінської унії між Польщею та Великим князівством Литовським із його західними й південними російськими землями Річ Посполита стала третьою за розміром і четвертою за населенням країною, однією з найбагатших держав континенту. На думку багатьох істориків, на долю Польщі випало завдання об'єднання слов'янського миру й створення протидії Османській імперії. Саме шляхта як носій сарматської ідеї вибраності й «католицької» догматично-репресивної, тоталітарної нетерпимості не тільки зірвала цей об'єднавчий проект, але й надалі визначила крах своєї державності. Сигізмунд II Август (1520-1572), діючи в дусі месіанської самовпевненості, зломив опір Великого князівства Литовського, затвердив сарматсько-католицьке й політичне домінування Польщі, домігшись при цьому передачі Королівству Польському Волині, Поділля, українських земель, що належали Великому князівству Литовському.

XVII ст. стає перехідним етапом, коли, незважаючи на явні риси кризи, держава ще зберігала свою цілісність і здатність до розвитку. Але із середини століття дезінтеграційні процеси набирають негативну інерцію й стають незворотними, ускладнені зовнішньополітичними поразками й наслідками важких воєн, що тривають на території Речі Посполитої, — тривають війни з турками, кримськими татарами, шведами, росіянами. Як реакція на сарматську зарозумілість і жорстоку колонізацію спалахують численні козацькі повстання. Лівобережна Україна відходить до Московської держави. Усе це призведе до економічного занепаду й посилення дестабілізації в сарматській «республіці».

У XVIII ст. у внутрішні справи Польщі все більш активно втручаються сусідні держави, зацікавлені в слабкій Речі Посполитій. Спроби перетворити й удосконалити державний лад не досягали своїх цілей. Польща стає протекторатом Австрії, Пруссії та Росії.

Польська держава зі своєю ідеєю сарматсько-шляхетської демократії не витримала випробування суворою політичною реальністю. На завершальному етапі Північної війни (1700-1721) своє слово сказав Петро I. За іронією долі й за умовами мирного договору імперська Росія стала гарантом державного ладу шляхетської демократії, а також обивательських прав, вільностей та інших «цивільних прав і свобод».

Історично ідеологія сарматизму відбивалася не тільки в поняттях, але й в особливих манерах, «східному» стилі парадного одягу (жупан) і т.д., а також у мистецтві — у відповідному стилі зображення польського дворянина, що одержало назву «сарматський портрет» [4, с. 19]. Протягом XVII і XVIII ст. польські аристократи бажали, щоб художники зображували їх «сарматами». У першій половині XVIII ст. «сарматський костюм» шляхтичів і магнатів був дуже схожий на костюм турецький, не вважаючи на московський, татарський, перський й угорський вплив, притім східна мода ставала все ж переважає. Основними заняттями поборників «сарматських традицій» були: війна, полювання, полонез. Розвинений був галантний звичай цілування жіночої руки.

У польській і закордонній історіографії й понині не існує єдиного подання про зміст терміна «сарматизм». Своєрідним узагальненням різних думок із цієї проблеми став один із номерів наукового періодичного видання «Teksty» (1974 р.). Він фактично відкрив дискусію про нові, синтетичні підходи до такого явища в історії польської ідеології, як сарматизм.

Частина вчених розглядає сарматизм як польський різновид європейської культури бароко. Основоположником такої концепції був історик Т. Маньковський [5]. Вивчення історико-культурної своєрідності європейського бароко (зокрема його слов'янського різновиду) призвело дослідників до висновку про існування «міжнаціональної спільності, зі своєрідною культурною специфікою, що охоплює низку держав Середньої та Південно-Східної Європи, які поєднує "сарматський" тип культури». Угорський славіст А. Андьял пояснює причини такого явища подібністю історико-культурного процесу в регіонах Центральної й Східної Європи в XVI-XVII ст., визначаючи його як «світ прикордонних фортець» [6].

Я. Пельц підкреслював, що не можна ставити знак рівності між культурою бароко й сарматизмом, тому що він (сарматизм) не цільна й струнка система ідей, знаків, моральних норм, але результат їхнього прийняття – побутування його в повсякденному житті [7, с. 220-221]. Однак і для нього сарматизм є вираженням характерних рис польської культури й національної ідеології.

Інша група істориків бачить у сарматизмі комплекс поглядів і подань польської шляхти періоду її економічного, соціального й політичного домінування в польській історії. Найбільший дослідник самосвідомості польської шляхти – Янош Тазбір [8, 9, 10]. Він розглядав сарматизм як ідеологію польського дворянства XVI-XVII ст. У цьому випадку основним предметом вивчення є становий світогляд шляхти, і національна своєрідність культури Речі Посполитої, основні принципи якої сформувалися раніше, – у другій половині XVI ст. Ще один напрямок представлений фахівцями із соціальної антропології. Він деякою мірою продовжує довоєнної польської історіографії, що вивчала сарматизм як польський «стиль життя», що бачила своє завдання в докладному описі національних польських звичаїв, повсякденного життя різних станів і обрядовості, у якій вони знаходили своє вираження

Узагальнюючи основні трактування польської історіографії сарматизму,

можна зробити висновок про те, що в ній домінує подання про сарматизм, як синтез станової ідеології та матеріальних форм побуту й барочної культури, поширених у центральному та східному регіонах Європи. Під сарматською ідеологією розуміють сукупність соціально детермінованих і закріплених у політико-правовому устрої держави Речі Посполитої поглядів, політичних традицій, станових норм і моральних ідеалів. Причини настільки довгого функціонування, «живучості» елементів цієї ідеології в особливостях економічного ладу Польщі й у так званому «сарматизації католицизму» (термін Я. Тазбіра).

Література:

1. Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши / Я. Тазбир // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С.156.
2. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1936. – 288 с.
3. Chrzanowski T. Sarmatów drogi ku Europie / T. Chrzanowski // Teksty. – 1974. – №4. – С. 43.
4. Macejowski J. Sarmatyzm jako formacja kulturowa / J. Macejowski // Teksty. 1974. № 4. – С. 19.
5. Mankowski T. Genealogia sarmatyzmu/ T. . Mankowski . – Warszawa, 1946.
6. Angyal E. Świat słowiańskiego Baroku/ E. Angyal [Пер. с венг на пол.] Warszawa, 1972.
7. Pelc J. Barok – epoka przeciwieństw./ J. Pelc. – Warszawa, 1993. – С. 220-221.
8. Tazbir J. Rzeczpospolita i świat/ J. Tazbir. – Wrocław, 1971.
9. Tazbir J. Rzeczpospolita szlachecka/ J. Tazbir. – Warszawa, 1973.
10. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce/ J. Tazbir. – Warszawa, 1978.
11. Ян Длугош. Грюнвальдская битва/ Длугош Я. – М.: Изд. АН СССР, 1962. (переиздание – СПб.: Наука, 2007). – 212 с.